

Johannes Leusdennek (1624—1699), aki az utrechti egyetemen mintegy fél évszázadig, 1650-től haláláig a héber és a görög nyelv professzora volt,¹ és akiről már kortársai feljegyezték, hogy az erdélyi és magyarországi diákoktól a „*Hungarorum pater*”, vagyis „a magyarok atyja” melléknevet kapta,² eddig is ismertek voltak erdélyi kapcsolatai.

Már Bod Péter feljegyezte, hogy Teleki Mihály erdélyi kancellár „betsüllötte még a' külső Országi tudós embereket-is, kikről mint élő kut-fejekből a' Tudomány ki-áradott a' mí Hazánkra-is. Innen vólt az hogy azokban ajándékjaival-is jó indulatot kívánt gerjeszteni a' Magyar Tanulókhöz, mint tselekedett Leusden Jánossal a' Trajectumi fényes Akadémia nagy híré Professorával a' kinek tanítására a' két Hazából feles számmal mennek vala az ifjak, kinek-is egy drága arannyas ezüst Pohárt küldött, mellyért az Ur-is egy könyvnek ajánlásával meg-tiszteltetett Leusdentől”.³

Úgy látszik, az „*arannyas ezüstpohár*” (aranyozott ezüstserleg) küldése már a korban is emlékezetes dolognak számított, mivel egyrészt, mint látni fogjuk, Leusden erről mind Telekinek írt leveleiben, mind pedig a neki, illetve később hátramaradt családtagjainak írt ajánlásaiban megemlékezett,

---

¹ Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek, IX. Leiden 1933. 601—602.

² A korabeli holland irodalomban Gerardus de Vries (1648—1705), az utrechti egyetem filozófia- és teológiaprofesszorának Leusden temetésére írt halotti beszédében fordul elő ez a kifejezés, amelyet aztán a későbbi irodalom is idéz: „*Experti id abunde, ut alii plurimi, ita maxime qui studiorum causa huc commigrarunt Hungari & Transylvani: qui, uti multum Nostro [= Leusden] adhaeserunt, sic multis & magnis ei obstricti fuerunt beneficiis, etiam pecunia haud modica ab ipso saepissime sublevati; ut non immerito in his oris Hungarorum & haberetur & diceretur pater.*” (VRIES, Gerardus de: Oratio funebris in obitum viri clarissimi et doctissimi Johannis Leusden. Trajecti ad Rhenum 1699. 26). Lásd még COST BUDDE, J.: Johannes Leusden. = Nederlands archief voor Kerkgeschiedenis, 1944—45. 172.; Biographisch woordenboek van protestantse godgeleerden in Nederland, V. 's-Gravenhage. 1943. 768; HIRSCHHEL, L., Johannes Leusden als Hebraïst. = Studia Rosenthaliana, 1967. 26. — A magyar irodalomban BOD Péter jegyezte fel Pelsőczy Jánosról, hogy 1698 tavaszán „*ment Trájektumba: az holott hallgatta [...] Leusdent, a' Magyarok' Atyjokat*”. (BOD Péter: Smirnai Szent Polikárpus. Nagyenyed, 1766. 193.)

³ BOD Péter, Magyar Athenas. Nagyszében, 1766. Ajánlás. Idézi HERPEI János: Adatok Teleki Mihály és udvara életéhez. = Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez III. (A továbbiakban: ADATTÁR III.) Szerkesztette KESERŰ Bálint. Bp.—Szeged 1971. 22.

másrészt az ajándékozás ténye már Gerardus de Vries utrechti teológus- és filozófiaprofesszor Leusden temetésére írt halotti beszédébe is bekerült.⁴

Hogy Leusden melyik művét és milyen szöveggel ajánlotta Teleki Mihálynak, annak a múlt század végén Goldziher Ignác járt utána.⁵ Megállapította, hogy Leusden *Philologus Hebraeo-mixtus*⁶ című művének második kiadását ajánlotta Telekinek, illetve ennek halála után az 1699-es, harmadik kiadást hátramaradt családtagjainak. Goldziher ezenkívül felhívta a figyelmet arra is, hogy Leusdennek nemcsak Telekivel, hanem Apafi Mihály fejedelemmel is voltak kapcsolatai: *Compendium Biblicum*⁷ című művének 1685-ös, harmadik kiadását Apafinak ajánlotta.⁸ Lényegében ezeket a tényeket említette legutóbb Pintér Gábor is a Horváti Békés János diáknaplója kiadásához írt bevezetőjének Leusdenről szóló részében.⁹

Az újabb kutatások Leusden erdélyi kapcsolatainak vonatkozásában több új pontra világítottak rá.

Bán Imre az Apáczai Csere Jánossal,¹⁰ Országh László és Jakó Zsigmond a Tótfalusi Kis Miklóssal meglevő kapcsolatokra szolgált adalékok-

---

⁴ „*Quo nomine [-Hungarorum pater] humanissimis literis non semel illi gratias egit Illustris Comes Telekius, Serenissimi Transylvaniae Principis, & de patria sua meritissimi, Michaelis Apafi affinis. Nec literis tantum, sed & re ipsa; quando dono misit, favoris pignus, poculum argenteum inauratum.*” (DE VRIES, i. h.) — Ahogy látjuk, De Vries Bod Péterrel egybehangzóan aranyozott ezüstserlegről, míg Leusden mind leveleiben (lásd a 4. és 5. sz. dokumentumot), mind ajánlásaiban (lásd a 3. és 8. sz. dokumentumot) „*deauratum poculum*”-ról, aranyozott serlegről beszél.

⁵ GOLDZIHÉR Ignác: Teleki Mihály erdélyi kancellár és Leusden János utrechti tanár. Egyetemes Philológiai Közlöny (a továbbiakban: EPhK), 1884. 666—667.

⁶ *Philologus Hebraeo-mixtus, Una cum spicilegio philologico, continente Decem questionum et positionum praecipue Philologico-Hebraicarum et Iudaicarum centurias. Authore Johanne Leusden, Philosophiae Doctore, & Linguae Sanct(a)e in Academia Ultrajectina Professore Ordinario.*

⁷ *Compendium Biblicum continens, Ex 23202. versiculis Totius Veteris Testamenti, Tantum versiculos 2289. (non tamen integros) in quibus omnes universi Veteris T. voces, tam Primitivae quam derivativae, tam Hebraic(a)e quam Chaldaicae una cum Versione Latina inveniuntur. Authore Johanne Leusden, Phil. Doctore, & Linguae Sanctae in Acad. Ultraj. Ordinario Professore.*

⁸ GOLDZIHÉR Ignác: A keleti tanulmányok történetéhez hazánkban a XVII. században. EPhK, 1883. 42—44.

⁹ Horváti Békés János diáknaplója. Kísérő tanulmánnyal közreadja PINTÉR Gábor. Szeged, 1990. /*Peregrinatio Hungarorum* 6./ 10., 19.

¹⁰ BÁN Imre: Apáczai Csere János. Bp., 1958. 142—145, 149—151.

kal.¹¹ Herepei János a Leusden és Pataki István radnóti pap közötti levelezésre,¹² valamint arra mutatott rá, hogy mivel Leusden könyvet küldött neki, valószínűleg Csepregi Turkovics Mihály kolozsvári professzor, majd prédikátor is tanítványai közé tartozott.¹³ Bethlen Mihály útinaplójának kiadása az erdélyi főúr Leusdennel történt találkozására és levelezésére világított rá.¹⁴ A Teleki Pál peregrinációjával kapcsolatos dokumentumokat tartalmazó kötetben pedig Leusdennek olyan levelei láttak napvilágot, amelyek egyrészt a Teleki Pállal meglévő kapcsolataira vetettek fényt, másrészt a *Philologus Hebraeo-mixtus* 1699-es kiadásába bekerült ajánlás háttérét világították meg.¹⁵ Legutóbb pedig Horváti Békés Jánost vehettük fel Leusden erdélyi tanítványainak és levelezőpartnereinek listájára.¹⁶

A fenti közvetlen adalékok mellett Országgh állapította meg közvetett úton — Szabó Károly és Hellebrant Árpád Régi Magyar Könyvtárának átvizsgálásával —, hogy Eszéki István (RMK III. 2297, 2299), Szatmárnémeti Sámuel (RMK III. 3124), Andreas Teutsch (RMK III. 3829) és Vérvolgyi András (RMK III. 2844), mind erdélyi diákok, is tanítványai lehettek, mivel disputációjukat Leusdennek ajánlották.¹⁷ Ezt a listát e helyütt még egy adattal egészíthetjük ki, amely elkerülte Országgh figyelmét: Leusden 1677-ben Rác-böszörményi János (korábban Utrechtben is tanult, majd Odera-Frankfurtban elhunyt) erdélyi diák halálára gyászverset írt (RMK III. 2842), így valószínűleg ő is a tanítványa volt.

Az alábbiakban nyolc olyan dokumentumot közlünk, amelyek Leusden Goldziher által felvázolt erdélyi kapcsolatait 1673-tól 1699-ig, tehát negyed évszázadot átfogva a maguk kronológiai teljességében dokumentálják, másrészt újabb adalékokkal szolgálnak e kapcsolatokhoz.

Egyik kiindulópontunk Leusden Telekihez írt két eddig ismeretlen levele (lásd a 4. és 5. sz. dokumentumot) volt. A két eredeti levélről készült fel-

---

¹¹ ORSZÁGH László: Misztótfalusi Kis és az első magyar könyv Amerikáról. Magyar Könyvszemle, 1958, 39—40; JAKÓ Zsigmond: Erdélyi féniks. Bukarest, 1974. 304.

¹² ADATTÁR III. 86.

¹³ Uo. 210.

¹⁴ Bethlen Mihály útinaplója [1691—1695]. Sajtó alá rendezte JANKOVICS József. Bp., 1981. 20., 49.

¹⁵ Teleki Pál külföldi tanulmányútja. Levelek, számadások, iratok 1695—1700. Összeállította FONT Zsuzsa. Szeged, 1989. /Fontes Rerum Scholasticarum III./ Lásd az 59., 209., 213. sz. leveleket.

¹⁶ Horváti Békés János diáknaplója, 10.

¹⁷ ORSZÁGH i. m. 40.

vételek azon a mikrofilmen találhatóak, amely az Erdélyi Múzeum Egyesületnek a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Fiókjában őrzött levéltárából tartalmaz felvételeket, és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Mikrofilmtárában hozzáférhető az 1485. raktári szám alatt.

Másik kiindulópontunk az a kézenfekvő kérdés volt, hogy ha a Goldziher által azonosított-két-műnek több-kiadása volt, azonosak-e a különböző kiadásokban előforduló ajánlások szövegei, és ha nem: nyújtanak-e eddigi ismereteinkkel szemben új információt. Erre annál is inkább megvolt az okunk, hiszen Goldziher nem vette kézbe a két mű valamennyi kiadását, és a két általa tárgyalt ajánlásból is csak részleteket közölt.

A Leusden által Telekinek írt két levél fényt vet többek között arra, hogy Teleki ajándékát, az aranyozott serleget Kiskomáromi István juttatta el Leusdenhez, másrészt újabb két erdélyi diákkal (Gidófalvi Gálgyor Balázs és Várallyai P. Dániel) szaporítja a Leusdennel kapcsolatban volt erdélyi diákok listáját.

Nem lehet véletlen, hogy Teleki az aranyozott serleget Kiskomáromi Istvánra bízta. Mint tudjuk, 1679-től ő volt a kancellár Mihály és László nevű fiainak praceptor, majd 1680 áprilisában indult el Hollandiába mint annak alumnusa, akire patrónusa nemcsak a serleget, hanem másik alumnusának, a Leidenben tanuló Gidófalvi Gálgyor Balázsnak szánt ötven aranyat is bízta.¹⁸ Jóllehet utrechti beiratkozásának az egyetem anyakönyvében nincs nyoma, Leusden leveléből kiviláglik, hogy hosszabb ideig tanult az egyetemen, és bár 1684. március 9-én a leideni egyetemre is beiratkozott,¹⁹ a hónap második felében már Utrechtből ír levelet Teleki Lászlónak és Mihálynak, a kancellár fiainak, illetve Telekinek magának. Hazatérte előtt, 1684 szeptemberében pedig Herman Witsiustól (1636—1708), az utrechti egyetem teológiai-professzorától kap elbocsátó levelet.²⁰

A *Compendium Biblicum* első kiadása 1673-ban jelent meg Utrechtnben, amelyet 1704-ig egy utánnomás (Utrecht, 1674) és még másik négy (Utrecht 1680, Leiden 1685, Leiden 1694, Majna-Frankfurt—Koppenhága 1704) követett. Leusden ezek közül csak az első négyet rendezte sajtó alá, az 1704-es kiadást már Johann Jacob Schudt (1664—1722), a majna-frankfurti

---

¹⁸ KONCZ József: A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története. Marosvásárhely, 1896. 50., 133.

¹⁹ Album studiosorum Academiae Lugduno-Batavae MDLXXV—MDCCCLXXV. Hagae Comitum, MDCCCLXXV. 666.

²⁰ KONCZ i. h.

gimnázium tanára gondozta. A 18. században a mű még két kiadást ért meg, igaz az eredetihez képest kissé módosult címmel: *Compendium Veteris Testamenti Hebraico-Chaldaicum* (Halle 1718, Halle 1736). Az 1718-ast Johann Heinrich Michaelis (1668—1738), a hallei egyetem teológiaprofesszora rendezte sajtó alá. Az ezt követő utolsó, 1736-os kiadás, az előbbinek az újrainyomása volt.

A különböző kiadásokban megjelent ajánlások közül kétségtelenül az 1673-as és 1674-es kiadásba változatlan szöveggel bekerült, Apafi Mihálynak szóló ajánlás (lásd az 1. sz. dokumentumot) a legérdekesebb. Arról értesülünk belőle, hogy Apafi egy magyar férfit küldött Hollandiába, hogy a betűmetszés és a betűöntés mesterségét kitanulja.²¹ A korabeli erdélyi bibliakiadási törekvések ismeretében ez a személy nem lehet más, mint Gávai Mihály, akinek a bibliakiadás körüli hollandiai és angliai tevékenységét továbbra is homály fedi.

Gávairól Jakó Zsigmond és Haiman György nyomán hosszú ideig csak annyit tudtunk, hogy 1674 körül küldték ki Hollandiába nyomdász-mesterséget tanulni, és hogy 1676 decemberében Londonban tartózkodott.²² Herner János és Keserű Bálint 1985-ben vetették fel azt a kérdést, hogy „asszonyunk ő Nagysága [= Bornemisza Anna] mostan typographiai mesterséget Németországban tanuló alumnusa”, akiről egy Pataki István kolozsvári professzor által 1674. július 14-én kiállított kvietanciában esik szó, vajon nem Gávai volt-e, aki esetleg a német officinákat is útba ejthette.²³ Horváti Békés János diáknaplójának közzététele óta tudjuk, hogy Gávai már 1672 márciusában Hollandiában volt, és Utrechtbe is már máshonnan, Groningenből érkezett. A napló egyszersmind megerősíti azt a Tótfalusi Kis Miklós Mentsége alapján jogos feltételezést, hogy Gávai is Dirk Voskens amszterdami nyomdász-mesternél tanult.²⁴ A napló azzal az új információval szolgált, hogy Leusden a bibliakiadásban már ekkor is érintve volt, mivel Gávai vele egyezett meg a

---

²¹ E tényre a holland szakirodalom már 1967-ben felfigyelt. (HIRSCHEL i. m. 26.)

²² JAKÓ i. m. 460; Tótfalusi Kis Miklós Mentsége. Szerk. HAIMAN György. Bp., 1987. 161.

²³ HERNER János—KESERŰ Bálint: Adalékok az Amszterdami Biblia sorsához. = Tótfalusi Kis Miklós. Az Amszterdami Biblia kiadásának évfordulója alkalmából Debrecen 1985. április 25—27-én megtartott konferencián elhangzott előadások. Debrecen, 1985. 92.

²⁴ Horváti Békés János diáknaplója, 49.; Tótfalusi Kis Miklós Mentsége, 91., 156., 157.

Voskensnek fizetendő tandíjról.²⁵ Ezek után érhető, hogy Leusden — mint érintett — beszámol Gávai kiküldéséről a mű első kiadásához írt ajánlásában.

Az 1680-as kiadásban az ajánlás szövegéből — talán mert már aktualitását veszítette —, kimaradt a Gávaira vonatkozó szövegrész (lásd a 2. sz. dokumentumot). Az 1685-ös kiadásban szereplő ajánlás (lásd a 6. sz. dokumentumot), amely Goldziher közleményének alapjául szolgált, a korábbiól csak kis mértékben különbözik.

Az 1694-es kiadás kézbevétele azzal az újdonsággal szolgált, hogy Leusden ezt a kiadást már nem Apafinak, hanem fiának, *II. Apafi Mihálynak* ajánlja. Jóllehet az ifjabb Apafit 1696-ban Bécsbe internálják, és lemond a fejedelmi címről is, ugyanez az ajánlás került bele — változatlan szöveggel — az 1704-es kiadásba is, amelyhez, mint láttuk, Leusdennek már nem volt köze. Az 1718-as és 1736-os kiadásokban az ajánlás már nem kapott helyet.

Az Apafiaknak szóló ajánlás után a mű első kiadásától kezdve Leusden bevezetője kapott helyet. Az 1685-ös kiadástól kezdve került bele a szövegbe egy rész, amelyből kiderül, hogy e kiadás megszerkesztésére különösen a magyar diákok indították Leusdent.²⁶ Ez a szövegrész mint Leusden előszavának része — ellentétben az Apafiaknak szóló ajánlásokkal — az összes további kiadásban helyet kapott.

A *Philologus Hebraeo-mixtus*nak négy kiadása volt (Utrecht 1663, Utrecht 1682, Leiden—Utrecht 1699, Bázél 1739). A négy közül kettőnek, a második és harmadiknak van magyar vonatkozása. A második kiadást Leusden Teleki Mihálynak (lásd a 3. sz. dokumentumot), a harmadikat özvegyének Vér Juditnak és gyermekeinek, ifj. Teleki Mihálynak, Lászlónak, Józsefnek, Pálnak és Sándornak ajánlotta (lásd a 8. sz. dokumentumot). Mivel

---

²⁵ E részlet napvilágra kerüléséig Leusdennek a bibliakiadással való kapcsolata csak 1684-ből volt adatolható. Tótfalusi Kis Miklósnak 1684. augusztus 15-én kelt, Teleki Mihályhoz és Tofeus Mihályhoz írt leveléből ugyanis tudjuk, hogy Leusden a magyar biblia nyomtatásához Tótfalusi Kisnek az amszterdami Schipper és Athias cégeknek a korban újdonságnak számító nyomtatási módját, a sztereotípiát ajánlotta. (JAKÓ i. m. 55., 304.; Tótfalusi Kis Miklós Mentsége, 173.)

²⁶ „*Hoc ausim dicere; cui Compendio evolvendo antea DD. Studiosi tres quatuorve menses impendebant, illud jam facilius et commodius spatio duorum mensium evolvi poterit. Placuit igitur in gratiam DD. Studiosorum, et ex petitione multorum, praecipue DD. Hungarorum, hanc tertiam editionem faciliorem et auctiorem (ut Lectores a molesta Vocum et Radicum annotatione et in chartam coniectione liberarem) in lucem emittere*”. (1685-ös kiadás: 4r.) Idézi a zárójelben levő szövegrész nélkül GOLDZIHHER: A keleti tanulmányok történetéhez, 43.

ezekre a tényekre már Goldziher rámutatott — közleményének a harmadik kiadás szolgált alapul —, mi itt a két, szövegében némileg eltérő ajánlás közlésére szorítkozunk. Mivel mint említettük, Goldziher Leusden mindkét műve általa használt kiadásainak ajánlásaiból is csak részleteket közölt, ezért mi a teljesség kedvéért ezeket is teljes terjedelemben közöljük.

A két műben előforduló ajánlások állandó szövegrészeitől való eltérésekre, a befűzésekre kurzív szedéssel, a kimaradó szövegrészekre a jegyzetekben hívjuk fel a figyelmet.²⁷

1.

Utrecht, 1673. június 7.

A Compendium Biblicum ajánlása I. Apafi Mihálynak

Az egyetemre látogató magyar diákoktól, akik teológiát, filozófiát és a szent nyelveket jönnek tanulni, gyakran hallott a fejedelem igaz hitben való állhatatosságáról. A fejedelem és más patrónusok is számos diákot küldenek az egyetemre, hogy hazájukba visszatérve gyülekezetekben prédikáljanak, iskolákban filozófiát, görög és héber nyelvet tanítsanak. Apafi nemrég egy magyar férfit küldött Hollandiába, hogy a betűmetszés és -öntés mesterségét jól kitanulja, hogy hazájába visszatérve nyomdászműhelyt nyisson. Mivel a jelenlegi háborús állapotok hivatása gyakorlásában némiképp gátolják, állhatatossága jeléül megjelenteti a *Compendium Biblicumot*, és az ehhez hasonló *Compendium Graecum Novi Testamenti*ről már most hírt ad. A *Compendium Biblicumot* bátorkodott a fejedelemnek ajánlani, hogy ily módon juttassa kifejezésre iránta való tiszteletét, valamint legkedvesebb tanítványai iránti jóakarátát, akiknek reméli, a jövőben is hasznára lesz majd.

Illustrissimo et Celsissimo Principi ac Domino Michaeli Apafio, Dei gratia Transylvaniae Principi, Partium Regni Hungariae Domino, Siculorum Comiti, Reformat(a)e Religionis Assertori ac Defensori strenuissimo & constantissimo.

---

²⁷ E közlemény eddig kevéssé hozzáférhető szövegek kiadására vállalkozik. Az ennek alapján szolgáló különböző, hazai könyvtárakban nem található kiadások hozzáférhetővé tételében hollandiai könyvtárak munkatársai voltak segítségemre. Így köszönet illeti drs. J.J. van Heelt (Bibliotheek Vrije Universiteit, Amszterdam—Museum Meermann-Westreenianum, Hága), drs. F.J. Hoogewoudot (Bibliotheca Rosenthaliana, Amszterdam), drs. K. van der Horstot (Universiteitsbibliotheek Utrecht), drs. G.C. Huismant és drs. W.M. Groothuist (Universiteitsbibliotheek Groningen).

Illustrissime et Celsissime Princeps;

Dum mortales a coelesti Patria extorres peregrinamur; nihil ad beatam immortalitatem consequendam utilius est, quam verae Sapientiae studium ac praxis. De hac Regum Sapientissimus, Prov. III. 13.18. Beatus homo, qui invenit sapientiam: Quia melior est negotiatio ejus negotiatione argenti, &c. Quanto autem conatu, quantis laboribus, molestiis, curis, passim quaeri, et aegre comparari solent opes fluxae, thesauri instabiles; quos quibus colligant, ipsi ignorant colligentes! Quam difficilia Mercatores hac de causa saepissime itinera suscipiunt; quibus se exponunt terra marique periculis! Minime mirum igitur, si summae vereque salutaris Sapientiae studiosi, ejus acquirendae gratia in longinquas regiones peregrinentur; ad Sapientiae emporia, Academias aut Scholas illustres, diligenter se conferant; quin et annos aliquam multos istic transigant, dum consequi laborant, quod sibi in isto genere hactenus deesse sentiunt, et ad suam aliorumque instructionem salutarem prodesse persuasi sunt. Experti hoc sumus, Deo dante, in hac etiam nostra Academia; ad quam plurimi ex Regnis et Provinciis quantumvis remotis commeare sunt soliti: nominatim ex vestra, Celsissime Princeps, Transylvania, et partibus Hungariae; ut S. Theologiae et Philosophiae, Linguarumque ad illam necessariarum, aliarumque pro re nata Facultatum, cognitione imbuerentur. Dum vero juxta Reverendos et Clarissimos Collegas meos, mea qualicunque opera in partibus mihi demandatis utebantur multi Vestrates, magno saepe gaudio illos audivi praedicantes Illustrissimae Celsitudinis tuae zelum et constantiam in Religione Reformata vere Christiana, asserenda et defendenda (etiam dum longe alia, per novellas, mendaci fama, spargebantur ab iis, qui ista cupiebant magnopere.) Inde enim factum, ut ab Illustrissima Celsitudine Tua, et Mecoenatibus aliis huc illi Iuvenes tanto numero SS. Studiorum promovendorum ergo mitterentur provide, et sustentarentur magnifice: eo per Dei Opt. Max. gratiam successu, ut valde multi felicitum suorum in studiis profectuum convenienti testimonio instructi, nonnulli etiam Doctorali honore et privilegiis suo merito aucti, redierint in Patriam; atque in Ecclesiis Veritatem illam sedulo suis auditoribus inculcent, vel etiam in Scholis Theologiam Orthodoxam, et adminicula ejus necessaria, Philosophiam et Literas humaniores, Linguamq(ue) adeo Graecam et Hebraeam doceant strenue. *Factum item, ut Illustrissima Celsitudo Tua non ita pridem Virum Hungarum, Typographiae cultorem, in Belgium miserit; qui artem typos insuper sculpendi ac fundendi probe disceret, qua instructus insignem postmodum officinam Typographicam, ad usus potissimum sacros, in Patria*

erigeret. At vero, dum per praesentes tumultus bellicos,²⁸ exercitia nostra quodammodo impediuntur, nec ita liber exteris datur aditus; ut publice constet, quomodo perstemus in proposito et conatu sacra aliorum studia $\sigma\upsilon\nu$ $\theta\epsilon\omega$ pro virili nostra promovendi; *Compendium hoc Biblicum Hebraeo-Latinum in lucem emitto, similique Compendio N. T. Graeco-Latino*²⁹ praemitto. Hoc autem qualecunque opusculum Illustrissimo Nomini Tuo, Princeps Celsissime, inscribere ausus sum; ut meam, erga Illustrissimam Celsitudinem Tuam, observantiam humilem, simulque constantem affectum erga Vestrates, antehac Discipulos(!) nobis dilectissimos, quibus etiam confido istud non minus utile quam gratum esse futurum, ista ratione profiterer et obsignarem palam. Deus Opt. Max. omnis boni fons inexhaustus, Illustrissimae Celsitudinis Tuae, Principatum tranquillum, vitam longaevam, omniaque per eam prospera tribuat cumulatissime in Christo Jesu; ac tandem hinc in aeternam beatitudinem ac gloriam coelestem transferat secundum promissiones suas *fidissimas*. Ita supplex precor; atque animitus voveo,

Illustrissimae Celsitudinis Tuae
Humillimus Cliens

Johannes Leusden.

Dabam in Museo meo Septimo Idus Junii, Anno 1673.³⁰

Lelõhelye: a Compendium Biblicum 1673-es kiadása: Ultrajecti, Ex Officina G[u]jilielmi à Walcheren, Bibliopolae, Anno 1673. 2r-4r.

---

²⁸ A franciák 1672 június elején törtek be Hollandiába, Utrechtbe 1672. június 23-án vonultak be, és csak 1673 novemberében távoztak onnan. Ottlétük alatt eléggé akadozva folyt az egyetemi élet. (KERNKAMP, G. W.: *De Utrechtsche Academie 1636—1815*. Utrecht, 1936. 268.)

²⁹ A *Compendium Graecum Novi Testamenti* (*Compendium Graecum N. T. continens ex 7959 versiculis totius Novi Testamenti tantum versiculos, 898 non tamen integros, in quibus omnes universi novi Testamenti voces cum versione Latina inveniuntur*) első kiadása szintén Utrechtben jelent 1673-ban.

³⁰ Az ajánlás változatlan szöveggel és dátummal került be a következő 1674-es utrechti kiadásba.

2.
Utrecht, 1680. február 19.
A Compendium Biblicum ajánlása I. Apafi Mihálynak

Midőn egykoron a háborús állapotok hivatása gyakorlásában gátolták, hogy ne tétlenkedjen, megjelentette a *Compendium Biblicumot*, amelyet most újra kiad. Ahogy első alkalommal is bátorzkodott a művet a fejedelemnek ajánlani, úgy ezt teszi másodszer is, hogy ily módon juttassa kifejezésre iránta való tiszteletét, valamint legkedvesebb tanítványai iránti jóakarátát, akiknek reméli, a jövőben is hasznára lesz majd.

Illustrissimo et Celsissimo Principi ac Domino D. Michaeli Apafio, Dei gratia Transylvaniae Principi, Partium Regni Hungariae Domino, Siculorum Comiti, Reformatae Religionis Assertori ac Defensori strenuissimo & constantissimo.

Illustrissime et Celsissime Princeps;

Dum mortales a coelesti Patria extorres peregrinamur; nihil ad beatam immortalitatem consequendam utilius est, quam verae Sapientiae studium ac praxis. De hac Regum Sapientissimus, Prov. III. 13.18. Beatus homo, qui invenit sapientiam: Quia melior est negotiatio ejus negotiatione argenti, &c. Quanto autem conatu, quantis laboribus, molestiis, curis, passim quaeri, et aegre comparari solent opes Fluxae, thesauri instabiles; quos quibus colligant, ipsi ignorant colligentes! Quam difficilia Mercatores hac de causa saepissime itinera suscipiunt; quibus se exponunt terra marique periculis! Minime mirum igitur, si summae vereque salutaris Sapientiae studiosi, ejus acquirendae gratia in longinquas regiones peregrinentur; ad Sapientiae emporia, Academias aut Scholas illustres diligenter se conferant; quin et annos aliquam multos istic transigant, dum consequi laborant, quod sibi in isto genere hactenus deesse sentiunt, et ad suam aliorumque instructionem salutarem prodesse persuasi sunt. Experti hoc sumus, Deo dante, in hac etiam nostra Academia; ad quam plurimi ex Regnis et Provinciis quantumvis remotis commeari sunt soliti: nominatim ex vestra, Celsissime Princeps, Transylvania, et partibus Hungariae; ut S. Theologiae et Philosophiae, Linguarumque ad illam necessariarum, aliarumque pro re nata Facultatum, cognitione imbuerentur. Dum vero juxta Reverendos & Clarissimos Collegas meos, mea qualicunque opera in partibus mihi demandatis utebantur multi Vestrates,

magno saepe gaudio illos audivi praedicantes Illustrissimae Celsitudinis tuae zelum et constantiam in Religione Reformata vere Christiana, asserenda et defendenda (etiam dum longe alia, per novellas, mendaci fama, spargebantur ab iis, qui ista cupiebant magnopere.) Inde enim factum, ut ab Illustrissima Celsitudine Tua, et Mecoenatibus aliis huc illi Juvenes tanto numero SS. Studiorum promovendorum ergo mitterentur provide, et sustentarentur magnifice: eo per Dei Opt. Max. gratiam successu, ut valde multi felicitium suorum in studiis profectuum convenienti testimonio instructi, nonnulli etiam Doctorali honore et privilegiis suo merito aucti, redierint in Patriam; atque in Ecclesiis Veritatem illam sedulo suis auditoribus inculcent, vel etiam in Scholis Theologiam Orthodoxam, et adminicula ejus necessaria, Philosophiam et Literas humaniores, Linguamque adeo Graecam et Hebraeam doceant strenue. *Interim, cum olim per tumultus bellicos, exercitia publica fuerint turbata, ne otiosus essem, Compendium hoc Biblicum Hebraeo-Latinum in lucem emisi, et jam iterum de novo in lucem emitto. Hoc autem quaecumque opusculum Illustrissimo Nomini Tuo, Princeps Celsissime, prima vice inscribere ausus fui, et jam secunda vice³¹ rursus inscribere audeo; ut meam erga Illustrissimam Celsitudinem Tuam, observantiam humilem, simulque constantem affectum erga Vestrates, antehac Discipulos nobis dilectissimos, quibus etiam confido istud non minus utile quam gratum esse futurum, ista ratione profiterer et obsignarem palam. Deus Opt. Max. omnium boni fons inexhaustus, Illustrissimae Celsitudini Tuae, Principatum tranquilum, vitam longaevam, omniaque per eam prospera tribuat cumulatissime in Christo Jesu; ac tandem hinc in aeternam beatitudinem ac gloriam coelestem transferat secundum promissiones suas fidelissimas. Ita suppliciter precor; atque animitus voveo,*

Illustrissimae Celsitudinis Tuae
Humillimus Cliens

Johannes Leusden.

---

³¹ A Compendium kiadásainak számozása körül van némi ellentmondás, amelyet eddig még a holland szakirodalom sem oldott fel. Mivel a kiadások számozása — érthetően — a második kiadástól indul, és az 1680-as kiadás címlapján az szerepel, hogy az az „*editio secunda*”, arra kell következtetnünk, hogy az 1673-as első kiadás után ugyanannál a nyomdásznál, Willem van Walcherennél megjelent 1674-es kiadást a nyomdász és/vagy a szerző utánnomásnak tekintette.

Dabam in Museo meo die 19. Febr. 1680.

Lelõhelye: a Compendium Biblicum 1680-es kiadása: Ultrajecti, Apud Meinardum à Dreunen, & Franciscum Halma. MDCLXXX. 2r—4r.

3.

Utrecht, 1682. július 1.

A Philologus Hebraeo-mixtus ajánlása Teleki Mihálynak

Mióta az egyetemen tanít, — ennek már harminckét éve —, diákjai között mindig voltak erdélyiek és magyarországiak is, akiknek örömmel tanította a héber nyelvet, és akiknek Erdély fejedelme mellett Teleki a legbõkezűbb patrónusa. Az õ Isten és Jézus Krisztus iránti szeretete indította arra, hogy a művet neki ajánlja. Arra kéri, hogy ezt mint szerény megemlékezést fogadja jószívvel tőle, mert úgy gondolta, hogy Teleki jóindulatának jelét, az általa küldött aranyozott serleget, amelyet viszonzni nem tud, ezúton köszönheti meg.

Spectabili, Generosissimo ac Nobilissimo Heroi, Domino, D(omi)n(o) Michaeli Teleki de Szek, Illustrissimi ac naturaliter Clementissimi Transylvaniae Principis, &c. a consiliis intimioribus, exercituum pro Deo et Patria, pro nunc in Hungaria militantium supremo belli duci, Comitatuum Tordensis et Maramarosiensis comiti, arcium Huszt et Kovar districtusque ejusdem capitaneo, nec non decimarum fiscalium arendatori, ubique supremo, trium in Transylvania collegiorum nutricio et curatori benignissimo, summo religionis reformatae columini et fautori.

A quo tempore in inclyta hac Academia publice docere coepi, (sunt autem jam anni *triginta duo*,³² quibus huic muneri, per Dei gratiam, vaco) id inter alia accidit gratissimum, quod inter caeteros meos Auditores semper mihi numerare licuerit Dominos quosdam Studiosos Transylvanos & Hungaros. Etenim jucundus erat labor, eos etiam erudire in Hebraea lingua ac Sanctioris Philologiae fundamentis, qui ex altero Europae angulo huc concesserant ad illam Sacrae eruditionis peritiam consequendam, qua aliquando quam plurimum Reformatae Ecclesiae aedificationem promovere possent.

---

³² Leusdent 1650. július 2-án nevezték ki „*extraordinaris professor*”-rá. (HIRSCHEL i. m. 25.)

Sic magna cum animi voluptate oculis obversabatur viva communionis Sanctorum imago, quando ne glacialis quidem Borysthenes limites ponit mutuo inter eos qui eadem sacra profitentur commercio. Illius vero rei laudatissimae, post Celsissimum Transylvaniae Principem, hodie Te imprimis, Spectabilis Domine, Auctorem et Fautorem agnoscimus ac depraedicamus, quando complurium huc ablegatorum Juvenum, haud minimam orbis Hungarici & Transylvanici Reformati spem sustinentium, Maecenas existis munificentissimus. Et tenuia haec sunt, si cum aliis, quos exantlas pro causa Dei, laboribus conferantur. Non dubitas bona, famam, Patriam, vitam, & quicquid existere potest carum, in extremum discrimen adducere, ad juvandos oppressos eheu! nimium purioris fidei Confessores. Non hujus loci est eam celebrare pietatem Tuam, qua jam dudum intelleximus, Te etiam mensa Tua excipere numerum bene magnum eorum, qui pro nomine Christi extores, & omnibus suis exuti, ex omni circumjacente Regione ad Te confugiunt, tanquam ad alterum Judam Maccabaeum, bella Dei heroico animo gerentem. Hic Tuus pro Deo ac Domino nostro Jesu Christo zelus me praecipue impulit, ad hunc Philologum meum Hebraeo-Mixtum Spectabili Tuo Nomini inscribendum, ut constet etiam in remotis hisce oris non deesse tantarum virtutum cultores. Accipe ergo, Generosissime Domine, quod obsequiosissimo animo Tibi inscribitur munus, in se quidem levidense, sed quo nihil majus, si animum offerentis respicias, offerri Tibi posse certus sum. Etiam nullus dubito, quin serena fronte accepturus sis, cum jam deauratum poculum, donativum munificentissimum, quo me nuper honorasti, luculentum favoris Tui erga me symbolum extare volueris. Quam beneficentiam cum rependere nequeam, pro mea saltem tenuitate hac occasione data, agnoscere meum esse existimavi. Caeterum Deum veneror, ut Te afflictæ suae causae Patronum diu servet incolumem, omnibusque Tuis in hanc rem conatibus benedicat affatim!

Spectabilis Nominis Tui
Devotissimus Cultor

Johannes Leusden.

Dabam Trajecti ad Rhenum ipsiis Kalendis Julij anno a nato Sospitato
1682.

Lelõhelye: a Philologus Hebraeo-mixtus 1682-es kiadása: Ultrajecti, Ex
Officina Francisci Halma, Bibliopol. Anno CIC IC C LXXXII. 3r—4v.

4.
Utrecht, 1683. március 10/20.
Johannes Leusden levele Teleki Mihálynak

Körülbelül három éve levelet küldött Telekinek Gidófalvi tiszteletessel, amelyben kifejezte háláját a Telekitől kapott aranyozott serlegért. Gidófalvira bízta azt a könyvet is, amelyet már másodszer ajánlott a fejedelemnek. Hogy Hollandiában mindenki tudomást szerezzen a Telekitől kapott ajándékról, bátorkodott a *Philologus Hebraeo-mixtust* neki ajánlani. A könyvet először a serleget hozó Kiskomáromival akarta eljuttatni hozzá, de mivel az még nem tér haza, Várallyaira bízta.

Illustrissime Comes.

Abhinc tribus circiter annis per Rev. D. Basilium Gidofalvi³³ literas gratificatorias³⁴ Illustrissimae Dominationi Vestrae transmisi, (addito etiam libello Sereniss. Principi V. secunda vice dedicato)³⁵ ut ostenderem gratissimum meum animum, pro proculo deaurato mihi ab Ill. V. D. donato; et ut publice hic in Belgio etiam constaret quanti munus Ill. V. D. mihi transmissum facerem, placuit illud publice etiam testavi; quod quum convenientiori modo vix a me effici possit, quam hoc modo, usus sum libertate Nomen Vestrum Ill. huic Philologo praescribendi.

Cogitaveram hunc librum per manus D. Comaromi,³⁶ qui mihi poculum attulit, discipuli doctissimi, diligentissimi, maximeq(ue) spei, mihiq(ue) et alijs Professoribus gratissimi transmittere: sed cum ille nondum in patriam

---

³³ Gidófalvi Gálgyor Balázs előbb a marosvásárhelyi, majd a nagyenyedi kollégiumban tanult, 1673-tól 1677-ig a marosvásárhelyi kollégium rektora, majd 1677-től 1680-ig Hollandiában tartózkodik mint Teleki Mihály alumnusa. A leideni egyetemre 1679. április 1-én iratkozik be. Hazatérte után 1681. április 24-től augusztus végéig újra Marosvásárhelyen rektor. (KONCZ i. m. 50; ADATTÁR III. 278., 280.)

³⁴ Ezt a levelet nem ismerjük. Leusdentől nem maradtak fenn levelek a marosvásárhelyi Teleki levéltár Teleki Mihály- és Apafi Mihály-gyűjteményében sem.

³⁵ A *Compendium Biblicum* második, 1680-as kiadásáról van szó, amelyet az elsőhöz (1673) és ennek utánnyomásához (1674) hasonlóan szintén Apafinak ajánlott. (Lásd az 1., 2. sz. dokumentumot, valamint a 30. és 31. jegyzetet.)

³⁶ Kiskomáromi Istvánról van szó.

revocetur, judicavi consultum, occasione hac oblata per D. Varallyay,³⁷ Philologum hunc praemittere; quem ut benigno animo a me Illustr. V. D. accipiat, rogo atque obsecro. Interim Deus Ecclesijs Hungaricis benedicat, et Celsiss. V. Principi tranquillum et longaezum Principatum, atque Illustr. V. D. annos Nestoreos et felices concedat. H(a)ec precatur et vovet.

Vestri Illustrissimi Nominis
Humillimus Servus

Johannes Leusden

Vltrajecti die X/XX Martij 1683

Kívül: Generosissimo et Illustrissimo Domino D. Michaëli Teleki de Szek, illustrissimi Principis Transylvaniae a consilijs intimioribus etc. etc.

Más kézzel: Leusden levele.

Lelőhelye: MTA Könyvtára, Mikrofilmtár, 1485. sz.

5.

Utrecht, 1684. szeptember 5. Johannes Leusden levele Teleki Mihálynak

Már négy éve annak, hogy Teleki Kiskomáromit elküldte hozzá az egyetemre. Két éve úgy látta helyesnek, hogy az aranyozott serlegért úgy fejezi ki háláját, hogy a *Philologus Hebraeo-mixtust* neki ajánlja. A könyvből egy példányt a rákövetkező évben Várallyaira bízott. Hollandia helyzete sokáig igen kétséges volt. A francia király már régóta felajánlotta a húszéves fegyverszünetet, amelybe Holland tartomány akarva-akaratlanul belekényszerítette az országot, és amelyet vonakodva ugyan, de a spanyol király és a német-római császár is elfogadott.

Generosissime Comes.

---

³⁷ Várallyai P. Dániel a kolozsvári kollégiumban tanul, Teleki János praceptor, majd Enyedre megy tanulni. 1680. május 23-tól teológiát tanul Leidenben. Hazatérte után dévai, majd szászvárosi pap. Meghalt 1706-ban. (ADATTÁR III. 346.)

Jam fere quatuor anni praeterireunt, ex quibus hunc D(ominu)m Comaromi ad me et ad nostrum Academiam misisti; Eum jam doctiorem et varijs scientijs instructum remittimus. Toto illo tempore, quo Civis Academiae nostrae extitit, diligentissime studijs incubuit, et sanioris Philosophiae atque antiquae et solidae Theologiae fautorem sese ostendit. Vita ejus fuit modesta, gravis et alijs exemplo pietatis: adeo ut nulli dubitemus, quin insigni ecclesiae vel Scholae sit futurus emolumento. Ante biennium judicavi me abs re non esse facturum, si in signum aliquod gratiarum actionis pro poculo deaurato, mihi per D(ominu)m Comaromi a Generos. V. transmissio Philologum meum Hebraeo-Mixtum Spectabili V. Nomini inscriberem; hunc anno sequenti per manus D(omin)i Varallyay Generos. V. tradi curavi. Status nostri Belgij aliquandiu fuit valde dubius. Rex Galliae³⁸ diu obtulit nobis armistitium 20 annorum,³⁹ quod nisi amplexi fuisset, bellum iniminebat nobis funestum. Obstabant multi tali Armistitio, praecipue qui ex bello lucrum quaerunt. Sed Hollandi alias provincias Belgij nolentes volentes ad inducias coegerunt; quas inducias etiam Rex Hispaniae,⁴⁰ licet invitus, et Caesar⁴¹ amplexi sunt.⁴² Jam ergo in pace vivimus, sed pruritus novitatum in Theologicis quodam motus in quibusdam Ecclesijs et Academijs parsit. Caeterum Deum veneror ut Te, Generos. D. diu ad bonum afflictae Patriae Ecclesiae incolumem conservet, Tibiq(ue) annos Nestoreos concedat. Haec precatur et votet

Vestri Illustrissimi Nominis
Humillimus servus

Johannes Leusden

Ultrajecti die 5 sept. 1684.

---

³⁸ XIV. Lajos (1638—1715), 1643-tól francia király.

³⁹ A nijmegeni békében (1678), amely az 1672-től zajló ún. holland háború ('*guerre de Hollande*') végére tett pontot, Franciaország lemondott az általa elfoglalt holland területekről. A Hollandia és szövetségesei, valamint Franciaország közötti ellentétek azonban az ún. kilencéves háborúban (1688—97) újra fellángoltak.

⁴⁰ II. Károly (1661—1700), 1665-től spanyol király.

⁴¹ I. Lipót (1640—1705), 1658-tól német-római császár.

⁴² II. Károly és I. Lipót mint a hágai szövetség tagjai a nijmegeni béke keretében 1678 szeptemberében, illetve 1679 februárjában rendezték kapcsolataikat Franciaországgal.

Kívül: Spectabili, Generosissimo ac Nobilissimo Heroi D. D. Michaëli Teleki de Szek, Illustrissimi Principis Transylvaniae a consilijs etc. etc.

Más kézzel: Leusden levele.

Lelõhelye: MTA Könyvtára, Mikrofilmtár, 1485. sz.

6.

Utrecht, 1685. február 1.

A *Compendium Biblicum* ajánlása I. Apafi Mihálynak

Midõn egykoron a háborús állapotok hivatása gyakorlásában gátolták, hogy ne tétlenkedjen, megjelentette a *Compendium Biblicumot* elõször, majd másodsor, most pedig már harmadszor, nagyobb formátumban adja ki. Ahogy elsõ és második alkalommal is bátorkodott a művet a fejedelemnek ajánlani, úgy ezt teszi harmadszor is, hogy ily módon juttassa kifejezésre iránta való tiszteletét, valamint legkedvesebb tanítványai iránti jóakarátát, akiknek reméli, a jövõben is hasznára lesz majd.

Illustrissimo et Celsissimo Principi ac Domino D. Michaeli Apafio, Dei gratia Transylvaniae Principi, Partium Regni Hungariae Domino, Siculorum Comiti, Reformatae Religionis Assertori ac Defensori strenuissimo & constantissimo.

Illustrissime et Celsissime Princeps;

Dum mortales a coelesti Patria extorres peregrinamur; nihil ad beatam immortalitatem consequendam utilius est, quam verae Sapientiae studium ac praxis. De hac Regum Sapientissimus, Prov. III. 13.18. Beatus homo, qui invenit sapientiam: Quia melior est negotiatio ejus negotiatione argenti, etc. Quanto autem conatu, quantis laboribus, molestiis, curis, passim quaeri, & aegre comparari solent opes fluxae, thesauri instabiles, quos quibus colligant, ipsi ignorant colligentes! Quam difficilia Mercatores hac de causa saepissime itinera suscipiunt; quibus se exponunt terra marique periculis! Minime mirum igitur, si summae vereque salutaris Sapientiae studiosi, ejus acquirendae gratia in longinquas regiones peregrinentur; ad Sapientiae emporia, Academias aut Scholas illustres se conferant; quin & annos aliquam multos istic transigant, dum consequi laborant, quod sibi in isto genere hactenus deesse

sentiunt, & ad suam aliorumque instructionem salutarem prodesse persuasi sunt. Experti hoc sumus, Deo dante, in hac etiam nostra Academia; ad quam plurimi ex Regnis & Provinciis quantumvis remotis commeari sunt soliti: nominatim ex vestra, Celsissime Princeps, Transylvania, & partibus Hungariae; ut S. Theologiae & Philosophiae, Linguarumque ad illam necessariarum, aliarumque pro re nata Facultatum, cognitione imbuerentur. Dum vero juxta Reverendos & Clarissimos Collegas meos, mea qualicunque opera in partibus mihi demandatis utebantur multi Vestrates, magno saepe gaudio illos audivi praedicantes Illustrissimae Celsitudinis tuae zelum & constantiam in Religione Reformata vere Christiana, asserenda & defendenda (etiam dum longe alia, per novellas, mendaci fama, spargebantur ab iis, qui ista cupiebant magnopere.) Inde enim factum, ut ab Illustrissima Celsitudine tua, & Mecoenatibus aliis huc illi Juvenes tanto numero, SS. Studiorum promovendorum ergo mitterentur provide, & sustentarentur magnifice: eo per Dei Opt. Max. gratiam successu, ut valde multi felicitium suorum in studiis profectuum convenienti testimonio instructi, nonnulli etiam Doctorali honore & privilegiis suo merito aucti, redierint in Patriam; atque in Ecclesiis Veritatem illam sedulo suis auditoribus inculcent, vel etiam in Scholis Theologiam Orthodoxam, & adminicula ejus necessaria, Philosophiam & Literas humaniores, Linguamque adeo Graecam & Hebraeam doceant strenue. *Interim, cum olim per tumultus bellicos, exercitia publica fuerint turbata, ne otiosus essem, Compendium hoc Biblicum Hebraeo-Latinum semel iterumque in lucem emisi, & jam tertio⁴³ in majori forma⁴⁴ de novo in lucem emitto. Hoc autem quaecunque opusculum Illustrissimo Nomini Tuo, Princeps Celsissime, prima & secunda vice inscribere ausus fui, et jam tertia vice rursus inscribere audeo; ut meam, erga Illustrissimam Celsitudinem Tuam, observantiam humilem, simulque constantem affectum erga Vestrates, antehac Discipulos nobis dilectissimos, quibus etiam confido istud non minus utile quam gratum esse futurum, ista ratione profiterer et obsignarem palam. Deus Opt. Max. omnis boni fons inexhaustus, Illustrissimae Celsitudini Tuae, Principatum tranquillum, vitam longaevam, omniaque per eam prospera tribuat cumulatissime in Christo Jesu; ac tandem hinc in aeternam beatitudinem ac gloriam coelestem transferat secundum promissiones suas *fidelissimas*. Ita supplex precor; atque animitus voveo,*

---

⁴³ Lásd a 31. jegyzetet.

⁴⁴ Míg az 1673, 1674-es és 1680-as kiadások tizenkettedrét alakban jelentek meg, addig az 1685-ös kiadás nyolcadrét formátumban látott napvilágot.

Illustrissimae Celsitudinis Tuae
Humillimus Cliens

Johannes Leusden.

Dabam in Museo meo Kalendis Febr. 1685.

Lelõhelye: a Compendium Biblicum 1685-es kiadása: Lugduni Batavorum, apud Jordanum Luchtmans, Anno CIC IC C LXXXV. 2r—3r.

7.

Utrecht, 1694. augusztus 1.
A Compendium Biblicum ajánlása II. Apafi Mihálynak

A *Compendium Biblicum*ot eddig három alkalommal ajánlotta apjának, és a negyedik kiadását is neki dedikálta volna. Mivel apja eltávozott az élők sorából, és a fejedelmi székben ő az utódja, nem tehette meg, hogy ne neki ajánlja a mű negyedik kiadását, különösen, mivel nemcsak apja uralkodása, hanem az övé alatt is számos magyar diák jött és jön az egyetemre teológiát, filozófiát és a szent nyelveket tanulni. Ezekről gyakran hallott apja igaz hitben való állhatatosságáról. A művet, amely magában foglalja az egész Ótestamentumot, negyedik alkalommal neki bátorkodik ajánlani, hogy ily módon juttassa kifejezésre, mint egykor apja iránt is, az iránta való tiszteletét, valamint legkedvesebb tanítványai iránti jóakarátát, akiket gyakran atyai tanácsal és segítséggel támogatott, akkor is, amikor néhányan közülük a gályákon sínylődtek.

Illustrissimo et Celsissimo Principi ac Domino D. Michaëli Apaffi, Dei gratia Transylvaniae Principi, Partium Regni Hungariae Domino, Siculorum Comiti, *Bonorum omnium moliminum Approbatori* ac Defensori strenuissimo & constantissimo.

Illustrissime et Celsissime Princeps;

Compendium hoc Biblicum tribus vicibus Celsissimo tuo Parenti Michaëli Apaffio dedicavi; etiam quartam ejus editionem⁴⁵ Illustri ejus Nomini inscripsissem; sed quum Illustrissimus tuus Parens e vita discesserit, & tua Celsitudo sit Haeres & Successor Principatus ac paternarum virtutum, non

---

⁴⁵ Lásd a 31. jegyzetet.

*potui non quartam hanc editionem Celsitudini tuae inscribere; praecipue cum non tantum sub Paterno tuo Regimine, sed etiam sub tuo*⁴⁶ ex Regnis & Provinciis, quantumvis remotis commeari sint soliti: nominatim ex vestra, Celsissime Princeps, Transylvania, & partibus Hungariae; ut Sacrae Theologiae & Philosophiae, Linguarumque ad illam necessariarum, aliarumque pro re nata Facultatum, cognitione imbuerentur. Dum vero juxta Reverendos & Clarissimos Collegas meos, mea qualicumque opera in partibus mihi demandatis utebantur multi Vestrates, magno saepe gaudio illos audivi praedicantes Illustrissimae Celsitudinis Paternae Zelum & Constantiam in Religione Reformata vere Christiana asserenda & defendenda (etiam dum longe alia, per novellas, mendaci fama, spargebantur ab iis, qui ista cupiebant magnopere.) Inde enim factum, ut *nuper ab Illustrissimo tuo Parente, & jam etiam a Tua Celsitudine*, aliisque Mecoenatibus huc illi Juvenes tanto numero, Sacrorum Studiorum promovendorum ergo, mitterentur provide, & sustentarentur magnifice; eo, per Dei Opt. Max. gratiam, successu, ut *permulti felicitium suorum in studiis profectuum, convenienti testimonio instructi, nonnulli etiam Doctorali honore & privilegiis suo merito aucti, redierint in Patriam; atque in Ecclesiis Veritatem illam sedulo suis Auditoribus inculcent, vel etiam in Scholis Theologiam orthodoxam, & adminicula ejus necessaria, Philosophiam & literas humaniores, linguamque adeo Graecam & Hebraeam doceant strenue.*⁴⁷ Hoc autem quaecumque Opusculum, *continens in se totius Veteris Test. Compendium*, Illustrissimo Nomini Tuo, Princeps Celsissime,⁴⁸ *quarta hac vice inscribere audeo, ut meam, uti olim erga Illustrissimum Tuum Parentem, jam etiam erga Celsitudinem Tuam, observantiam humilem, simulque constantem affectum erga Vestrates, antehac Discipulos nobis dilectissimos,*⁴⁹ *(quos saepe paterno consilio & auxilio adjuvi; etiam tum, quando nonnulli eorum in triremibus vexabantur)*⁵⁰ ista rati-

⁴⁶ Az ajánlást a korábbi kiadásokban bevezető „*Dum mortales a coelesti Patria extorres peregrinamur*” kezdetű szövegrész innen kimaradt.

⁴⁷ Innen kimaradt az 1680-as és 1685-ös kiadásban e helyen szereplő „*Interim, cum olim pertumultus bellicos, exercitia publica fuerint turbata*” kezdetű szövegrész.

⁴⁸ Az 1680-as és 1685-ös kiadáshoz képest kiamaradt ez a szövegrész: „*prima (& secunda) vice inscribere ausus fui*”.

⁴⁹ Az előző kiadásokhoz képest itt kimaradt ez a mellékmondat: „*quibus etiam confido istud non minus utile quam gratum esse futurum*”.

⁵⁰ Otrokócsi Főris Ferenc, korábban maga is Leusden tanítványa, 1675. június 6-án Nápolyból írt Leusdennek és Frans Burmannak, aki szintén utrechti professzor volt, majd 1675. augusztus 25-én a gályákon sínylődő magyarországi prédikátorok együttesen fordultak le-

one profiterer & obsignarem palam. Deus Opt. Max. omnis boni fons inexhaustus, Illustrissimae Celsitudini Tuae, Principatum tranquillum, vitam longaeuam, omniaque per eam prospera tribuat cumulatissime in Jesu Christo.⁵¹ Ita supplex precor atque animitus voveo.

Illustrissimae Celsitudinis Tuae
Humillimus Cliens

Johannes Leusden,
Anno aetatis septuagesimo.

Dabam in Museo meo *Ipsis Kal. Aug.* 1694.⁵²

Leőhelye: a Compendium Biblicum 1694-es kiadása: Lugduni Batavorum, Apud Jordanum Luchtmans, Anno CIC IC C XCIV. 2r—3r.

8.

Utrecht, 1699. február 1.

A Philologus Hebraeo-mixtus ajánlása

Vér Juditnak, ifj. Teleki Mihálynak,

Teleki Lászlónak, Teleki Józsefnek, Teleki Pálnak és Teleki Sándornak.

Mivel a címzettek Teleki Mihály hitvesi, atyai és hősi erényeinek örökösei, nem teheti meg, hogy a mű harmadik kiadását ne nekik ajánlja, hiszen annak idején neki ajánlotta a mű előző kiadását is. Arra kéri őket, hogy fogadják tőle jó szívvel a szerény megemlékezést, hogy a művet most már nekik ajánlja, mert úgy gondolta, Teleki egykori jóindulatának jelét, az általa küldött aranyozott serleget, amelyet viszonzni nem tud, ezúton köszönheti meg újra.

---

vélben a két professzorhoz, hogy járjanak közbe kiszabadulásuk érdekében. Ennek eredményeként 1675 szeptemberében az utrechti egyháztanács is foglalkozott az ügyükkel. (MIKLÓS Ödön: Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében. Pápa, 1918.26., 31.)

⁵¹ A korábbi kiadásokhoz képest innen kimaradt ez a szövegrész: „*ac tandem hinc in aeternam beatitudinem ac gloriam coelestem transferat secundum promissiones suas fid(el)issimas*”.

⁵² Az ajánlás változatlan szöveggel és dátummal került be a következő, 1704-es majna-frankfurti—koppenhágai kiadásba.

Illvstrissibvs, Generosissimis et spectabilibvs, Dominae D. Judithae Vér, et D.D. Michaeli, D.D. Ladislao, D.D. Josepho, D.D. Paulo, D.D. Alexand. Teleki de Szek. Illi Relictae Vidvae et His Filiis Illvstrissimi et Generosissimi Domini D(omin)o(!) Michaelis Teleki de Szek, Illustrissimi ac naturaliter Clementissimi Transylvaniae Principis, &c. Quondam a consiliis intimioribus, exercituum pro Deo et Patria, antea in Hungaria militantium supremi belli ducis, Comitatum Tordensis et Maramarosiensis comitis, arcium Huszt et Kovar districtusque ejusdem capitanei, nec non decimarum fiscalium arendatoris, ubique supremi, trium in Transylvania collegiorum nutricii et curatoris benignissimi, summi religionis reformatae columnis et fautoris.

*Cum Vos Maritalium & Paternarum virtutum & Heroicorum bonorum sitis heredes, non possum hanc tertiam editionem Philologi Hebraeo-Mixti Vestris Illustribus Nominibus inscribere, cum praecedentem editionem Illustri Vestro Marito & Parenti inscripserim. A quo tempore in inelyta hac Academia publice docere coepi, (sunt autem jam anni quadraginta octo,⁵³ quibus huic muneri, per Dei gratiam, vaco) id inter alia accidit gratissimum, quod inter caeteros meos Auditores semper mihi numerare licuerit Dominos quosdam Studiosos Transylvanos & Hungaros. Etenim jucundus erat labor, eos etiam erudire in Hebraea lingua ac Sanctioris Philologiae fundamentis, qui ex altero Europae angulo huc concesserant ad illam sacrae eruditionis peritiam consequendam, qua aliquando quamplurimum Reformatae Ecclesiae aedificationem promovere possent. Sic magna cum animi voluptate oculis obversabatur viva communionis Sanctorum imago, quando ne glacialis quidem Borysthenes limites ponit mutuo inter eos qui eadem sacra profitentur commercio. Illius vero rei laudatissimum Transylvaniae Principem, *Illustrem Maritum & Parentem Vestrum* imprimis, Auctorem et Fautorem agnoscimus ac depraedicamus, quando complurium huc ablegatorum Juvenum, haud minimam orbis Hungarici & Transylvanici Reformati spem sustinentium, Maecenas extitit munificentissimus. Et tenuia haec sunt, si cum aliis, quos exantlavit pro causa Dei, laboribus conferantur. Non dubitavit bona, famam, Patriam, vitam, & quicquid existere potest carum, in extremum discrimen*

---

⁵³ Leusden itt is csak 1650. július 2-i „*extraordinaris professor*”-rá történt kinevezésére utalhat. „*Ordinarius professor*”-rá ugyanis csak 1653. január 3-án nevezték ki. (LE LONG, Isaac, Hondert-Jaarige Jubel-gedachtenisse der Akademie van Utrecht. Amsterdam, 1736. 79.)

adducere, ad juvandos oppressos eheu! nimium purioris fidei Confessores. Non hujus loci est celebrare pietatem *ejus*, qua jam dudum intelleximus, *Eum* etiam mensa *sua* excepisse numerum bene magnum eorum, qui pro nomine Christi extorres, & omnibus suis exuti, ex omni circumjacente Regione ad *ipsum* confugerunt, tanquam ad alterum Judam Maccabaeum, bella Dei heroico animo gerentem. Hic *ipsius* pro Deo ac Domino nostro Jesu Christo zelus me praecipue impulit, ad hunc Philologum meum Hebraeo-Mixtum Spectabili *ejus* Nomini inscribendum, ut constaret etiam in remotis hisce oris non deesse tantarum virtutum cultores. Accipite ergo, *Illustris domina & Genrosissimi Domini*, quod obsequiosissimo animo *Vobis jam* inscribitur munus, in se quidem levidense, sed quo nihil majus, si animum offerentis respiciatis, offerri *vobis* posse certus sum. Etiam nullus dubito, quin serena fronte accepturi sitis, cum jam deauratum poculum, donativum munificentissimum, quo *olim Illustris Maritus & Parens Vester* me honoravit, luculentum favoris sui erga me symbolum *tum* extare voluerit. Quam beneficentiam cum rependere nequeam, pro mea saltem tenuitate hac occasione data, *iterum* agnoscere meum esse existimavi. Caeterum Deum veneror, ut *vos* afflictæ suae causae Patronos diu servet incolumes, omnibusque *Vestris* in hanc rem conatibus benedicat affatim!

Spectabilium Nominum Vestrorum
Devotissimus Cultor

Johannes Leusden.

Dabam Trajecti ad Rhenum *ipsis Kalendis Februariis*, Anno a nato Sospitatore 1699. *Aetatis meae* 75

Lelõhelye: a Philologus Hebraeo-mixtus 1699-es kiadása: Leydae & Ultrajecti, Ex Officinis Jordani Luchtmanni et Guilielmi à Poolsum, Bibliopol. A(nn)o MDCXCIX. 3r—**1v.

László Zsigmond BUJTÁS: Dokumente zu Johannes Leusdens Beziehungen zu Siebenbürgen (1673—1699)

Johannes Leusden (1624—1699), der von 1650 bis zu seinem Tode Professor der hebräischen und griechischen Sprachen an der Universität zu Utrecht war, und von den siebenbürgischen und ungarischen Studenten, die an der niederländischen Universitäten studierten, den Beinamen „Hungarorum pater“ erhielt, hatte gute Beziehungen zu Siebenbürgen. Er stand unter anderem mit dem Fürst von Siebenbürgen, Mihály Apafi I. und seinem Kanzler, Mihály Teleki in Kontakt. Wie bekannt, widmete Leusden die dritte Ausgabe seines Werkes „Compendium Biblicum Hebraeo-Latinum“ (1685) Apafi, die zweite Ausgabe seines Werkes „Philologus Hebraeo-mixtus“ (1682) Teleki. Nach dem Tode von Teleki widmete Leusden die dritte Ausgabe des Philologus (1699) seiner Witwe, Judit Vér und seinen Kindern. In den Widmungen des letzterwähnten Werkes dankte er Teleki für den vergoldeten Silberpokal, den Teleki ihm geschickt hatte.

Als Grundlage der Veröffentlichung dienten Leusdens zwei unveröffentlichte Briefe, die er in 1683 und 1684 an Teleki schrieb. In dem Brief von 1683 heisst es, dass Leusden auch zwei andere Ausgaben des Compendium Apafi widmete. Um genau fest zu stellen welche Ausgaben der zwei erwähnten Werke von Leusden mit Siebenbürgen zu tun haben, wurden alle Ausgaben der Werke (Compendium Biblicum: Utrecht 1673, 1674 und 1680, Leiden 1685 und 1694, Frankfurt am Main—Kopenhagen 1704, Halle 1718 und 1736; Philologus Hebraeo-mixtus: Utrecht 1663 und 1682, Leiden—Utrecht 1699, Basel 1739) untersucht. Zugleich wurde es auch untersucht ob die Texte der Widmungen in den verschiedenen Ausgaben identisch sind.

Aus den Briefen ist es fest zu stellen dass István Kiskomáromi, der mit Unterstützung von Teleki an der Universität zu Utrecht studierte, den vergoldeten Pokal aus Siebenbürgen nach Holland mitnahm. Die Vergleichung der in den verschiedenen Ausgaben befindlichen Texte der Widmungen wies Unterschiede aus. Wichtiger sind aber die Angaben, die aus den Widmungen zu erfahren sind. Leusden stand mit Apafi bereits in 1673 in Kontakt, war in die Vorbereitung der neuen Ausgabe einer Bibel in ungarischer Sprache für Siebenbürgen bereits in 1673 hineinbezogen, widmete auch die Ausgaben des Compendium von 1673, 1674 und 1680 Apafi. Nachdem Apafi in 1690

gestorben war, widmete Leusden die Ausgabe des Compendium von 1694 seinem Sohn, Mihály Apafi II.

Ausser den zwei Briefen werden auch die Texte aller Widmungen in den zwei genannten Werken unverkürzt veröffentlicht.

Die Mikrofilmaufnahmen über die zwei Briefe, die in dem Archiv der Rumänischen Akademie der Wissenschaften in Klausenburg (Cluj-Napoca), Bestand der Gesellschaft des Siebenbürger Museums aufbewahrt werden, befinden sich in der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften in Budapest.